

Вадим Майко

Іудейські елементи в матеріальній культурі населення Південно-Східної Таврики другої половини X ст.

В середині X ст. у південно-східній Тавриці відбувається різка зміна матеріальної культури. Більшість праболгарських сільських поселень салтово-маяцької культури гине чи закидається. У ранньосередньовічних містах півострова (Сугдеї, Алустоні, Паргінітах), салтовські шари перекриваються шарами, що включають археологічний матеріал, і насамперед кераміку, що не має генетичної підоснови в попередніх старожитностях Криму. Тим не менш, ця нова культура має ряд безсумнівних загальних рис, властивих ранньосередньовічним тюркським, а так само аланським культурам Східної Європи.

Археологічне вивчення цієї яскравої й самобутньої тюркської культури півострова тільки почато. На жаль, накопичений до цього часу археологічний матеріал, що дозволяє реконструювати практично всі аспекти життєдіяльності населення південно-східного Криму другої половини X ст., за винятком окремих статей, практично не введений у науковий обіг, а деякі опубліковані знахідки (в основному окремі посудини з керамічних комплексів), не одержали етнічної атрибуції.

Першу і єдину поки спробу ліквідувати ситуацію, що склалася, здійснив у докторській дисертації І. А. Баранов. Ним уперше був намічений зв'язок аналізованої культури з північно-кавказькими ранньосередньовічними тюркськими культурами¹, відмічено складний етнічний склад її носіїв і почата спроба розробки попередньої типології керамічного комплексу. Але, при цьому, автор розглядає цю нову культуру як один із варіантів державної культури Хозарського каганату. Скоріше усього — це зауваження вірне, якщо мова йде про дану культуру до переселення її носіїв на Кримський півострів. На території ж Таврики, пам'ятники етнічно неоднорідних переселенців, що змішались ще більше у процесі переселення, мають ряд закономірних відмінностей. Вони пов'язані, по-перше, з новим етапом їх історичного розвитку, по-друге, із новим етнічним оточенням та новою історичною ситуацією. Таким чином, аналізована культура північно-кавказьких тюрк, що переселилися до Таврики, є своєрідним симбіозом археологічних культур населення північного Кавказу середини X ст. і Візантійських центрів. У нових умовах ранньосередньовічної Таврики переселенці створили нову культуру, що всотала у себе культурні елементи, характерні для декількох культур різних регіонів Північного Кавказу. Очевидно,

---

1 Баранов І. А. Таврика в составе Хазарского каганата. Автореф. дис. ... д. и. н. — К., 1994. — С. 6.

у Криму вони змінюють праболгарські пам'ятники салтово-маяцької культури. Як свідчать дані стратиграфії і хронологічні розробки, між ними практично немає точок дотику. Таким чином, перед нами самостійна тюркська культура Таврики, тільки на перших порах зв'язана з Хозарським каганатом. Після його розпаду вона стає культурою населення південно-східного Криму другої половини X ст. та існує без видимих змін до початку XI ст. Безумовно, дуже сильний вплив на аналізовану культуру зробило візантійське оточення, що проявилось як в області матеріальної, так і духовної культури.

Якщо, услід за деякими дослідниками, вважати культуру, що з'являється, чисто візантійською, то крім відсутності прямих аналогій на території імперії, неможливо знайти в писемних джерелах пояснення факту масового заселення візантійцями південно-східного Криму в середині X ст. і загибелі, у зв'язку з цим, праболгарських пам'яток півострова. Тим більше, що, згідно археологічним джерелам, сильно візантинізовані і християнізовані праболгари і так підтримували імперію. Їхня залежність від каганату була номінальною і завойовувати їх не було сенсу. З іншого боку, якщо вважати похід Романа I 932 р. у Таврику проти хозарських володінь реальністю, то потрібно згадати, що він, згідно повідомлень Аль-Масуді, виявився невдалим, війська потерпіли поразку. Разом з тим, згідно листа хозарського царя Йосифа, в автентичності якого мало хто сумнівається, саме у середині X ст., а швидше за все до т. зв. хозарського походу чи походів Святослава, практично вся Таврика, а тим більше південно-східна, контролювалася каганатом.

Крім переважаючих тюркських і явних візантійських рис, дана культура має ряд характерних іудейських елементів, що так само не свідчить на користь її візантійського походження. Через нечисленність антропологічних досліджень і неможливість виділення специфічних особливостей, що є етнічним індикатором культури, залишеної іудейським населенням південно-східного Криму середини X в., під цими елементами традиційно розуміються ті чи інші характерні риси, зв'язані, насамперед, з іудейським культом.

Відзначимо, що окремі іудейські елементи присутні й у салтово-маяцькій культурі Таврики, що передусім аналізований. По-перше, це елітний некрополь середини-другої половини VIII ст., виявлений на ділянці кургани XIV Судацької фортеці. Нині аргументовано доведена приналежність унікальних кам'яних склепів із коробковим перекриттям, південною орієнтацією і салтово-маяцьким поховальним інвентарем, що його складають, хозарській знаті, що прийняла іудаїзм у Криму². Крім того, на підставі цих знахідок була висунута версія про час і місце навернення хазар Криму в іудаїзм.

---

2 Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990. — С. 113–114; Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 1991. — С. 154–156; Баранов И. А. Археологическое изучение Сугдигей-Солдаи // Археологические исследования в Крыму 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 29–31.

По-друге, кілька плитових поховань середини ІХ — першої половини Х ст. із салтівським поховальним інвентарем, що досліджені на Керченському півострові³. Вони датуються серединою ІХ — початком Х ст. і зв'язані, на наш погляд, із праболгарами, що прийняли іудаїзм. Нагадаю, що це плитові поховання 1, 2, 5, орієнтовані по осі північ-південь, на внутрішній поверхні південних стінок шухляд яких вибита аркоподібна ніша глибиною приблизно 5 см. Автори розкопок пояснюють південну орієнтацію похованих особливостями рельєфу ділянки некрополя⁴. Думається, це не зовсім вірно, адже поховання № 3 цього некрополю орієнтовано по осі ПС–ПЗ. Природними умовами пояснюється і наявність кам'яних шухляд. Не враховується при цьому можлива християнізація населення, що їх залишило. За спостереженнями Л. Ю. Пономарьова, аркоподібні ніші зустрінуті виключно на плитових могильниках Керченського півострова (Гиритакському, Михайлівському, Ельтигенівському)⁵. Помилковість цього твердження ілюструють окремі поховання некрополів Сугдеї (дитяча парна могила 52) і Тепсеня (Поховання 39). Кістки останнього поховання зовсім згнили. У головах знайдений уламок плити з черепашнику 0.24 x 0.12 x 0.07 м із вирізом півкола. Таким чином, мова йде, по-перше, про поховання із салтівським інвентарем (що датується у рамках другої половини VIII — першої половини Х ст.) у плитових могилах, але орієнтованих, на відміну від переважної більшості, по осі південь-північ, і з надгробним каменем у вигляді пиляного піщанику в головах із видовбаною напівкруглою нішею.

У першому випадку ясно, що наявність іудейських елементів пов'язана не із присутністю єврейського населення в середовищі носіїв салтівської культури Таврики, а із прийняттям іудейської релігії так званими етнічними хозарами — правлячою верхівкою каганату. В-другому — етнічна атрибуція на користь праболгарського, хозарського чи іудейського (на підставі орієнтації по осі південь-північ) етносу — не достатньо доведена. Однак, необхідно враховувати відзначений факт християнізації більшості кримських праболгар, особливо в міських центрах, до середини Х ст.⁶

Крім того, зафіксовані й інші факти проникнення іудаїзму, зокрема, в середовище салтівців Подонн'я. Нагадаємо, що серед них згадано напис на івриті на фортечному мурі Маяцького городища, салтівський бронзовий перстень із катакомби 38 Дмитровського могильника зі стилізованим семисвічником на щитку⁷, іудейський

3 Ольховский В. С., Петерс Б. Г. Раннесредневековые материалы Михайловского археологического комплекса в Крыму // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 151–158.

4 Там же. — С. 155.

5 Пономарев Л. Ю. О некоторых погребальных обрядах населения Керченского полуострова в VIII–IX вв. // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. — Керчь, 2001. — С. 116.

6 Майко В. В., Фарбей О. М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 75–81.

7 Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — С. 116, рис. 61, 38.

напис на одній із Саркельських скляних посудин⁸. Джерела, що приводяться, можуть служити додатковим аргументом на користь синкретичного проникнення іудаїзму в місцеве, цього разу праболгарське середовище.

Що стосується зазначеної культури, то з моменту її появи у Тавриці в 40-і рр. X ст. на півострові виникає новий тип культових споруд. До цього часу їх виявлено усього два. Це зольники, що примикали із зовнішнього боку до хозарських фортечних мурів Сугдеї та Алустона. Останній розташовувався під підлогою приміщень XIV–XV ст., на материк, між хозарським оборонним муром і вежею Орта-Куле⁹. Оскільки пам'ятник зруйнований і вивчений лише частково, зупинимося докладніше на описі добре збереженого і досить повно дослідженого зольника на ділянці куртини XV Судацької фортеці¹⁰. Як показала електромагнітна зйомка, проведена Т. Н. Смекаловою в 1991 р., приблизна площа Судацького зольника складає не менше 250 м². У плані споруда являє собою земляний пагорб висотою 5,5 м, що півколом притуляється до фортечного муру, збудованого у середині IX ст. По осі північ-південь пам'ятка досліджена на 8,6 м, що складає приблизно половину його довжини. По осі захід-схід — на 8,4 м. Виходячи з характеру об'єкта, його атрибуція залежить, у першу чергу, від аналізу стратиграфії. У стратиграфії східного борту розкопа, що поділяє пам'ятку навпіл по осі північ-південь, зафіксовано 8 культурних шарів, що сповзають на відстані 1,80 м від фортечної куртини вниз по розташованому перед нею природному схилу. Необхідно відзначити різну потужність і кути падіння кожного з описаних горизонтів, що найчастіше не збігаються із природними кутами падіння схилу яру. Найбільша потужність шарів зольника зафіксована на ділянках горизонтальних майданчиків. Відсутність будь-яких архітектурних деталей чи капітальних споруджень, із якими можна було б зв'язати настільки могутній пам'ятник, може бути одним з аргументів на користь припущення про те, що зольник є земляним святилищем із ритуальними майданчиками. Атрибуція таких пам'яток як зольники складна й неоднозначна. Більшість дослідників ставлять у пряму залежність процес нагромадження зольника з функціонуванням того чи іншого культового спорудження. Ряд фахівців притримується думки, що частина зольників зв'язана не з ритуальними діями, а з виробничою діяльністю¹¹. Однак, відсутність будь-яких капітальних споруджень як культового, так і ремісничого характеру, які можна було б зв'язати з описуваним зольником, при досить повному археологічному дослі-

8 Афанасьев Г. Е. Где же археологические свидетельства существования хазарского государства // Российская археология. — № 2. — 2001. — С. 43–55.

9 Адакшина С. Б., Кирилко В. П., Лысенко А. В., Мыц В. Л., Татарцев С. В., Тесленко И. Б., Семиг С. В. Исследования крепости Алустон // Археологические исследования в Крыму 1993 г. — Симферополь, 1994. — С. 10–15.

10 Баранов И. А., Майко В. В. Тюркское святилище Сугдеи // Российская археология. — № 3. — 2001. — С. 98–110.

11 Бобринский А. А., Волкова Е. В., Гей И. А. Кострица для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье. — Самара, 1993. — С. 3–44.

дження цієї ділянки куртини, дозволяє припустити, що сам зольник є земляним культовим об'єктом. Спробуємо обрентувати це твердження. По-перше, подібного типу культові об'єкти з'являються у Тавриці тільки разом із північно-кавказькими тюрками, що переселилися на півострів. По-друге, як уже відзначалося, до складу переселенців входили етнічні хозари, що прийняли іудаїзм. По-третє, загальновідомий факт, що етнічні хозари займали пануюче положення в каганаті і прийнята ними релігія досить завзято насаджувалася серед іншого населення держави, особливо серед тюрк Північного Кавказу, і тим більше серед міського населення, яким в основній своїй масі і були переселенці. Виходячи з цього, не виключено, що перед нами ранньоюіудейське земляне святилище з ритуальними майданчиками, розташованими ступінями по радіусі самого пагорба зольника. Ще одним підтвердженням подібної атрибуції може бути одне з місць у тексті П'ятикнижжя (Тори), де говориться «...24. Зроби Мені жертвник із землі, і принось на ньому усі всеспалення твої і мирні жертви твої... 25. Якщо ж будеш робити Мені жертвник із каменів, то не споруджуй його з тесаних. Тому що як незабаром накладеш на них тесло твоє, то опоганиш їх»¹². При цьому дослідниками уже відзначалося прихильність етнічних хозар саме старозавітному іудаїзму¹³. Не виключено, однак, що поява зазначеного зольника, безумовно, пов'язаного з культом вогню, є наслідком впливу зороастрійського ритуалу¹⁴.

Крім цього на ділянці куртини XV Судацької фортеці в шарі X–XI ст. виявлений фрагмент прямокутного сланцевого виробу із закошеною гранню. На верхньому боці виробу тонкою смугою прочерчена зірка Давида і тюркська тамга. На нижньому боці маєтся нерівний паз. Як уже вказувалося, пояснити призначення подібного виробу в даний час важко. Однак воно ще раз свідчить про значну роль іудаїзму.

Найбільш яскраві риси іудаїзму фіксуються на прикладі поховальних споруджень, що належать населенню, яке залишило археологічну культуру, що переминає в південно-східному Криму салтово-маяцьку. Про неї коротко йшла мова вище. Це дві плитові могили, які зовні нічим не відрізняються від звичайних християнських.

Перша, безінвентарна, виявлена на посаді Сугдеї (могильник Судак-IVa, розкопки М. А. Фронджуло). Кам'яна шухляда розмірами — 2,16 x 0,90 при глибині 0,84 м складена з великих сланцевих плит, поставлених на ребро, і орієнтована по осі північний захід — південний схід. У заповненні поховання виявлено 3 яруси кістяків. Перший добре зберігся. Кістяк витягнуто, кістки рук складені на поясі, кисті — на ліктях. Другий ярус утворюють два сильно зруйнованих кістяки, розташованих один біля іншого. Крім них, у цьому ярусі в уголів'я могили зачищено ще 5 черепів. Третій, первісний ярус, складає одиничне, частково зруйноване поховання. Кістяк витягнутий, кістки рук, вірогідно, були складені на поясі, кисті — на ліктях. З внутрішнього боку

12 Вихід, 20, 24, 25.

13 Баранов И. А. Таврика в эпоху... — С. 150.

14 Джапов О. В. Вотивна модель храму із Східного Криму // Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 187–189.

сланцевої плити, що є західною довгою стінкою поховання, прокреслене слово на івриті. Як свідчать першопочаткові спроби досліджень, це слово практично не піддається прочитанню і перекладу, тому що написано людиною, яка не знала граматику івриту. Крім того, деякі букви перевернуто зверху вниз. Така ситуація характерна насамперед для тюрк (можливо хазар), що прийняли іудаїзм.

Друга могила розташована на території могильника Судак-II у південно-західній частині посаду Сугдеї (розкопки М. А. Фронджуло). Кам'яна шухляда розмірами 2,30 x 0,67 м і глибиною 0,30 м, трапецієподібної форми, складена із блоків піщанику і невеликих плит сланцю й орієнтована по осі захід-схід. Перший ярус складали частково зруйновані кістяки, розташовані один на іншому. Кістки рук першого — безсумнівно, а другого — приблизно, складені на поясі, кисті — на ліктях. Поховальний інвентар складають чотири скляних браслети: 3 — у верхнього кістяка, 1 — у нижнього. Крім того, в останнього виявлено й бронзову підвіску. Другий ярус складав добре збережений кістяк. Кістки рук схрещені на грудях, кисті — на плечах. На лівій руці виявлено 3 скляних браслети. В узголів'я були зачищені п'ять зруйнованих черепів і довгих костей, які відносяться до першого похованого. Камінь обкладки північного боку поховання в узголів'ї містив прокреслене зображення мінори (семисвічника) і тюркської тамги.

Датувати два вищеописаних поховання досить складно. Подібні скляні браслети найчастіше зустрічаються в комплексах X–XI ст. Типологічно близькі могили 227 «із мінорою» поховання, розкопані А. Е. Люценко в 1867 р. у Керчі¹⁵ і на Фанагорійському городищі¹⁶. На останньому некрополі виявлено більше 50 надгробків із семисвічниками, чотири з яких мали напис на давньому івриті, а 26 — тамгоподібні знаки на зворотньому боці плит. В. В. Григор'єв і В. Г. Тизенгаузен, а слідом за ними М. І. Артамонов та І. А. Баранов, атрибутивали знаки на Таманських надгробках як тюркські родові тамги, і на цій підставі зв'язали надгробок з мінорою і тамгами з хазарами, що прийняли іудаїзм. Крім Керчі і Фанагорії, аналогічні надгробки відомі на Мангуші, Алустоні, Паргенітах, у Херсонесі.

Не можна не відзначити і той факт, що у першій і другій з вищеописаних могил як поховальне спорудження використана звичайна християнська плитова могила. При цьому врахуємо, що й у вже згадуваних кам'яних склепах середини VIII ст. на ділянці куртини XIV Судацької фортеці, що зв'язуються з етнічними хозарами, у наявності безсумнівні християнські риси (поховальний християнський напис, прокреслені християнські хрести й ін.). Так само й у вже згаданих салтово-маяцьких похованнях другої половини IX–першої половини X ст. з Михайлівського археологічного комплексу на території Керченського півостро-

15 Корпус Боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — № 745, 746, 777.

16 Люценко А. Е. Древние еврейские надгробные памятники, открытые в насыпях Фанагорийского городища // Труды III Международного съезда ориенталистов в С. Петербурге в 1876 г. — СПб., 1880. — С. 573–580.

ва, що зв'язуються із праболгарами, які прийняли іудаїзм, у якості поховальної споруди так само використана християнська могильна плита.

На закінчення відзначимо, що причини появи зазначеної матеріальної культури другої половини X ст. у південно-східному Криму наряду зв'язані з загибеллю салтово-маяцької культури півострову. Як не дивно, праболгарське населення, що її залишило, в меншій мірі було піддано впливу іудаїзму.

Як уже відзначалося на початку роботи, джерела цієї нової культури можна шукати в тюркських старожитностях Північного Кавказу і Прикаспію¹⁷. Однак, тюркське населення, що переселилося звідси в Крим, будучи міським, в етнічному плані було складним і неоднорідним й у процесі переселення воно змішалось ще більше. Вони привнесли в Таврику зовсім нову, вже сформовану матеріальну культуру. На наш погляд — це переселення зв'язано з російсько-візантійсько-хозарськими політичними і військовими подіями, що призвели до походу хозарського полководця Песаха 941 р.¹⁸ Останній, що послужив основною причиною загибелі салтівської культури Криму, добре описаний у тексті так званого Кембріджського Аноніма. Імовірно, слідом за армією, просувалося і мирне населення. Після упадку й загибелі Хозарського Каганату, південно-східна Таврика підпадає під владу Візантії, яка вигідно скористалась міжнародним розташуванням сил. Однак перепідпорядкування територій, населених північно-кавказькими переселенцями, не призвело до змін в етнічному складі населення, хоча матеріальна культура і зазнала сильного візантійського впливу. Впливав на неї, як уже зазначалося, й іудаїзм. Цьому всіляко сприяли і досить численні єврейські громади півострову, що постачали переселенців священними книгами і провадили активну місіонерську діяльність. Про це свідчить й цілий ряд письмових джерел, зокрема, так звані Приписки на берегах Кримських Біблій¹⁹. Очевидно, південно-східна Таврика в другій половині X ст. була своєрідним, номінально підлеглим Візантії, реліктом Хозарії, археологічним еквівалентом якої саме і служать пам'ятники, що належать новій матеріальній культурі, що переминає салтівську в Криму. Саме ця так звана Кримська Хозарія другої половини X ст. у підсумку з'явилася ґрунтом для відомого по письмових джерелах повстання 1016 р. Георгія Цуло.

---

17 Баранов И. А. Таврика в составе... — С. 23.

18 Майко В. В. Хозари у Криму в другій половині X ст. // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 40–49.

19 Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма... — СПб., 1866. — С. 51–52.